

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті обґрунтовано необхідність комплексного підходу до етно- і глотогенетичних досліджень із залученням як лінгвістичних, так і історичних, археологічних, антропологічних та інших джерел, розкриваються можливості й недоліки давніх писемних пам'яток та народних говорів як основних джерел дослідження ранньої історії української мови, визначено приблизні часові межі її формування як окремої лінгвосистеми. Порушено також деякі актуальні методологічні проблеми історичного мовознавства.

Ключові слова: *ідеологічні основи, глотогенез, праслов'янська етномовна спільність, протоукраїнський період, українська мова, субстрат.*

Проблема походження й розвитку української мови та її говорів завжди була актуальною й такою залишається і в наш час. Стосовно неї є всі підстави констатувати, що українське історичне мовознавство має істотні й загальновідомі наукові досягнення, відображені в численних статтях та монографіях, у підручниках і навчальних посібниках для студентів вищих навчальних закладів тощо.

Проте українським дослідникам ще й донині не вдалося створити цілісну, бездоганно обґрунтовану й загальновизнану концепцію етно- й глотогенезу українців у просторі й часі, що створює сприятливий ґрунт для політичних спекуляцій та аматорських фантазій.

Наукові позиції провідних мовознавців різних періодів і лінгвістичних шкіл у численних питаннях історичної діалектології та граматики східнослов'янських мов ґрунтовно проаналізовані й досить повно викладені в працях Л. А. Булаховського, Ф. П. Філіна, В. В. Німчука [2; 9; 10; 12] та в узагальнювальній багатотомній «Історії української мови», що усуває необхідність детальнішого висвітлення цього питання, яке виходить за рамки окресленої нами проблематики. Зауважимо лише, що переважна більшість серед зазначених та інших авторів, які порушували проблеми етно- і глотогенезу східних слов'ян, у статтях і монографіях зовсім оминають теоретичні засади й методологічні позиції, на базі яких вони

будують дослідження. Українські здобутки в цій галузі поки що зводяться фактично тільки до двох статей В. В. Німчука, у яких на основі досліджень Г. Пауля, В. Гумбольта, Ж. Вандрієса, Ю. В. Шевельова, Г. О. Хабургаєва, В. В. Мартинова, А. Є. Супруна, Є. С. Кубрякової та інших він викладає своє розуміння загальних закономірностей формування й розвитку споріднених мов [8, с. 190–193; 9, с. 353–361], оскільки «без елементарної теорії глотогенезу легко пуститися на манівці та в суб'єктивізм» [9, с. 359]. Водночас слід зауважити, що створити комплексну універсальну теорію глотогенезу, яку можна було б застосовувати в процесі дослідження глотогенетичного процесу будь-якої конкретної мови або групи споріднених мов, принципово неможливо, бо кожна з них має свою специфіку і своєрідні умови формування та розвитку. Зокрема, й історичні реалії української мови далеко не завжди збігаються з теоретичними напрацюваннями західноєвропейських та інших мовних теоретиків.

Теорія й методологія наукових досліджень з етногенезу різних народів і глотогенезу споріднених мов охоплює чимало різних аспектів. Для дослідження етно- й глотогенезу східних слов'ян, зокрема й українців, принципове значення, на нашу думку, мають насамперед принципи добору необхідного й достатнього кола джерел і способи їх наукової інтерпретації.

У XIX і в першій чверті XX ст. філологи, історики, археологи й етнологи, які порушували проблеми етно- й глотогенезу, працювали автономно – за принципом «кожен має займатися своєю справою». Проте з поступовим нагромадженням фактичного матеріалу в кожній із суспільних наук і новими досягненнями в його узагальненні почала визрівати думка про необхідність виходу дослідників-суспільствознавців за межі своєї вузької спеціальності й урахування здобутків інших гуманітарних наук.

Важливий принцип комплексного вивчення етногенетичних проблем силами лінгвістів, істориків, археологів, антропологів, етнографів та інших спеціалістів проголосив і О. О. Шахматов, а в 30-х – 40-х роках цей принцип сприймався вже як необхідність. Проте нерозробленість методики археологічних і лінгвістичних, лінгвістичних та антропологічних, археологічних та історичних зіставлень, використання часто суб'єктивних критеріїв для подібних досліджень призвели до того, що давно

назріле й нині майже загальне для всіх спеціалістів із проблем слов'янського етно- й глотогенезу прагнення до комплексності досліджень тривалий час залишалися більше побажанням, аніж реальним досягненням [6, с. 7–8, 18].

На початку 70-х років XX ст. ідея міждисциплінарного синтезу в гуманітарних дослідженнях знаходить розуміння й підтримку в усе ширших колах східнослов'янських, насамперед російських лінгвістів та істориків. Як слушно відзначив Ф. П. Філін, «завдання історика-мовознавця можуть вважатися виконаними лише тоді, коли розкритий не тільки механізм мовних змін, але й умови, у яких ці зміни відбувалися і якими вони врешті-решт були зумовлені, коли за мовними явищами відкривається історія суспільства, життя минулих поколінь» [14, с. 8]. А ці завдання, зі свого боку, зобов'язують дослідника звертатися до різноманітних питань етногенезу східних слов'ян, оскільки «без висвітлення етногенетичного процесу не можна зрозуміти й усебічно охарактеризувати не тільки конкретний хід історії в її далеких глибинах, але й початок історичного життя сучасних народностей і націй» [11, с. 3].

Необхідність виходу за рамки суто лінгвістичних матеріалів продиктована також сучасними особливостями розвитку мовознавства, зокрема процесом поступового його перетворення з описової науки в пояснювальну, тобто переходом від нагромадження й опису фактів до встановлення їхньої генези і причинних зв'язків [докладніше див: 1, с. 31]. На думку В. І. Абаєва, це – початок нової ери в історії мовознавства [1, с. 39].

Ідею комплексного дослідження етногенетичної проблематики одностайно підтримали й учасники дискусії на засіданні «круглого столу» з проблеми «Етногенез слов'ян» під час IX Міжнародного з'їзду славістів (Київ, вересень 1983 р.). Близько 20 промовців – представників усіх славістичних дисциплін – підкреслювали, що проблеми слов'янського етногенезу мають вирішуватися спільними зусиллями вчених різних спеціальностей, хоч в окремих виступах відзначався неоднаковий рівень досягнень у різних галузях знань для використання наукових результатів в узагальнювальних працях: тут більше зробили лінгвісти та археологи й значно менше необхідних даних нагромадили антропологи, етнографи та фольклористи [3, с. 17].

Для міждисциплінарного синтезу етногенетичних досліджень нині наявні сприятливі умови не тільки через достатню базу фактичних даних, але й через те, що філологи, історики, археологи й антропологи на основі своїх матеріалів запропонували оригінальні й цілісні концепції східнослов'янського етно- і глотогенезу, спільні й відмінні особливості яких можуть бути предметом плідних наукових дискусій і сприяти максимальному наближенню до істини.

Використовуючи матеріали різних суспільних наук, пам'ятаємо, що кожна з них має свій предмет і свої методи дослідження. Тому надійні наукові результати можуть бути досягнуті не механічним поєднанням різнопредметних фактів і висновків, а їх науковим синтезом, що потребує чіткої методики й великої обережності.

Ученого-лінгвіста, цілком природно, цікавлять насамперед глотогенетичні питання, які є істотною частиною етногенетичного процесу і пріоритет у розв'язанні яких, без сумніву, належить мовознавству. Через це на ролі лінгвістичних джерел при комплексних дослідженнях етно- і глотогенезу українців варто зупинитися докладніше.

Загальновизнаним постулатом і нині залишається наукове твердження про те, що основними джерелами історичного мовознавства були, є й будуть у майбутньому писемні пам'ятки (рукописи та стародруки) і народні говори (сучасні й реконструйовані дослідженнями з історичної діалектології), причому всі вони обов'язкові й науково рівнозначні. На цьому доводиться наголошувати через те, що як у минулому, так і нині чимало глотогенетичних праць виконано на основі лише однієї групи джерел із побіжним використанням або й повним ігноруванням іншої.

Для висвітлення ранньої історії української мови дослідники цілком слушно надають першорядне значення давнім писемним пам'яткам, наукова цінність яких визначається насамперед їх часовою близькістю до досліджуваних діалектних процесів і мовних явищ. Проте нерівномірний їх розподіл із географічного й часового поглядів, переважно пізні копії, замість первісних оригіналів, їхня старослов'янська (згодом – церковнослов'янська) мова, потужний струмінь якої виступає навіть у давній світській писемності, усталені форми письма й традиційна орфографія та деякі інші вади спричинилися до того,

що давньокиївські (давньоруські) пам'ятки унеможливають достовірне уявлення про живе мовлення їхніх авторів і про народнорозмовну мову в різних регіонах Русі-України. Через це лінгвістичне значення таких джерел – в описах та орфографічних варіантах, які трапляються досить часто вже в найдавніших писемних пам'ятках другої половини XI ст. із послідовним наростанням у наступні періоди.

У східнослов'янській традиції мовно-історичних досліджень усталилася звичка сприймати описки й орфографічні варіанти в старокиївській писемності переважно як огріхи, спричинені неухважністю або недостатньою грамотністю тогочасних писарів, а не як відображення відповідних діалектних рис, процесів і явищ. Це пояснюємо насамперед тим, що про різні відступи від тогочасних орфографічних норм йшлося переважно в підручниках та посібниках з історичної граматики, де автори були змушені в кожному випадку обмежуватися лише кількома прикладами. Створювалося враження про їх нечисленність і в писемних пам'ятках. Натомість у процесі фронтального обстеження найдавніших церковнослов'янських книг другої половини XI ст. і пізніших, таких, наприклад, як Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., Архангельське Євангеліє 1072 р., Збірники Святослава 1073 і 1076 рр. та інших книг київського походження, знаходимо серед церковнослов'янської мовної стихії десятки й сотні випадків відбиття мовних рис, характерних для живої української мови. Це – специфічний гортанний приголосний **h**, замість вибухового **g**, суто український звук **и**, що виник унаслідок злиття давніх **ы**, **і**, взаємно наближені ненаголошені голосні **е**" та **и**^е, голосний **і** на місці давнього **ѣ**, чимало притаманних українській мові морфологічних особливостей, успадкованих ще з праслов'янської мови, а також місцева лексика на зразок *багатьє, багно, гай, глечик, гребля, жадати, жито, зоря, кожух, криниця, лазня, оболонь, полонина, тулитися, ховатися, яр* і чимало інших. Ці самі «описки» й живомовні українські риси з прогресуючою послідовністю засвідчують давньокиївські пам'ятки світських жанрів. Вважати їх випадковими й неінформативними немає жодних підстав, але їх не досить, щоб такі пам'ятки стали повноцінним джерелом історичної фонетики української мови.

Фіксація певних діалектних рис у давньокиївських писемних пам'ятках може свідчити лише про те, що в середині XI ст. та чи та діалектна риса вже існувала, а її формування за елементарною логікою слід віднести до давнішого періоду. Основні аргументи: 1) цілком імовірно, що нові діалектні риси були і в давніших писемних пам'ятках, які не збереглися; 2) традиційна давньоруська (церковнослов'янська) орфографія свідомо уникала будь-яких простомовних написань (отже, відсутність певної діалектної риси в пам'ятках ще не означає, що її не було в тогочасному усному мовленні); 3) поки народнорозмовна риса, виникнувши в діалектному середовищі, ставала настільки звичною для освіченого міського писаря, що мимовільно потрапляла до книг, минало багато часу. Отже, якщо стародавні писарі, усупереч традиції, припускалися помилок, відбиваючи нові мовні риси, то це означає, що на той час (а не з того часу!) така вимова не тільки стала характерною для відповідних народних говірок, але й міцно прижилася, усталилась у мовленні грамотної частини населення міст і монастирів. Отже, хронологізація появи мовних інновацій лише за свідченням давньої писемності не може дати переконливих результатів (вони можуть бути лише приблизним орієнтиром), тому твердження В. В. Німчука, що за допомогою писемних пам'яток «найпереконливіше хронологізуються мовні факти» [9, с. 423], вважаємо перебільшенням. Проте свідчення давньокиївських писемних пам'яток усе ж таки проливають певне світло на глотогенез ранніх праураїнців у доісторичний період.

Здається, уже ні в кого не викликає ні заперечень, ні сумнівів аксіома про те, що мова постійно перебуває в русі й розвитку. За одностайним визнанням більшості славістів, праслов'янська етномовна спільність розпалася не пізніше V–VI ст. н. е. і відтоді почалося формування окремих слов'янських етносів та їхніх мов. Постають закономірні питання: як саме після розпаду цієї етномовної спільності розвивалися колишні праслов'янські діалекти на території Східної Славії? Яких змін і на яких саме територіях зазнали вони від часу розпаду праслов'янської мови до появи писемних пам'яток у Київській Русі (тобто протягом майже п'яти століть)?

Звичайно, адекватно відтворити етномовні процеси на території сучасної України протягом I тис. н. е. неможливо, бо від того часу не маємо ні писемних пам'яток, ні авторитетних

свідчень тогочасних письменників, істориків, географів, мандрівників інших народів тощо. Але й непрямих свідчень, на нашу думку, цілком достатньо, щоб уявити напрям розвитку тодішніх етногенетичних процесів і вибудувати, хоч би гіпотетично, їхню модель. Наприклад, ми не маємо прямих доказів того, що перехід $g > \gamma$, спричинений у протоукраїнських говорах, імовірно, скіфським впливом, відбувся невдовзі після розпаду праслов'янської етномовної спільності. Але той факт, що слов'яни, які під час Великого переселення народів у VI ст. н. е. рухалися зі Східної Європи на Балкани, ще вимовляли вибуховий g , а східні слов'яни, котрі протягом VI–VII ст. стали проникати із Середньої Наддніпрянщини в басейн Десни й за Прип'ять, уже мали фрикативний приголосний γ (про це переконливо свідчить послідовне збереження g у південнослов'янських мовах і поширення у південноросійських говорах), досить чітко вказує на хронологічні межі трансформації $g > \gamma$: кінець VI – перша половина VII ст. н. е. Цілком зрозуміло, що цей процес не був єдиною інновацією в розвитку протоукраїнських говорів протягом другої половини I тис. н. е.

На думку видатного історика української мови, відомого фахівця з теорії субстрату О. Б. Ткаченка, виникнення чотирьох фонетичних рис, властивих тільки українській мові, а саме: сильний ікавізм, тобто наявність голосного i на місці колишнього $\bar{y}$ (*дід, ліс, літо, сіно*) та в новозакритих складах на зразок *віз, кінь, стіл, осінь*, а також злиття давніх y , i у своєрідну українську фонему $и$, збереження м'якого, зокрема й кінцевого $[ц']$, пов'язаного з праслов'янським $[с']$ і втраченого в усіх інших слов'янських мовах і, нарешті, твердість приголосних перед e (із сильного $\bar{y}$) при м'якості кінцевого приголосного перед занепалим слабким $\bar{y}$ (укр. *день*) – було зумовлене прямим чи опосередкованими впливом скіфоаланської мови [10, с. 14–25].

Відзначені процеси, якщо вони справді були зумовлені скіфоаланським субстратом, відбувалися ще в доісторичний період. До цього ж часу, найімовірніше, належать й інші фонетичні перетворення, результати яких масово засвідчені в найдавніших писемних пам'ятках київського походження. Оскільки ці пам'ятки досить пізні, то, очевидно, вони відбивають той етап, коли в поліських, наддніпрянських і

галицько-волинських говірок уже давно могли існувати мовні особливості, що нині сприймаються як українські. Тому ми повністю солідаризуємося з висновком В. В. Німчука про те, що «сукупність основних визначальних рис, що характеризують українську мову як лінгвосистему (насамперед звукову), чітко виділяється вже в XI–XII ст.» [9, с. 454].

Другим основним джерелом незамінного матеріалу для дослідження українського етно- і глотогенезу є діалектні дані. Проте вивчення сучасних народних говорів саме по собі ще не розкриває їхнього минулого, не дає змоги встановити абсолютної хронології того чи того мовного явища. Тому проектування сучасної діалектної ситуації в минуле потребує наукової обережності й зіставлення з досягненнями інших суспільних наук. Але значення діалектних даних для історично-діалектологічних досліджень надзвичайно велике. На думку Л. А. Булаховського, наші знання з історії слов'янських мов, принаймні ті, що стосуються фонетики й великою мірою морфології, здобуті в основному не з пам'яток, а з порівняльного опрацювання фактів живих індоєвропейських мов. «Наша мовна сучасність, і притому розмовно-народна, діалектна, у багатьох моментах, як свідчить історичний досвід мовознавства останнього століття, здатна подати чимало для реконструкції мовної давнини і навіть чи не більше, ніж саме вивчення пам'яток» [2, с. 14].

Саме в народному мовленні реалізувалися різні вияви внутрішнього розвитку кожної мови, у ньому виникли всі специфічні особливості, зокрема й української мови. За часів Київської Русі сільське діалектне мовлення в більшості її регіонів відзначалося мовною чистотою й еволюційною наступністю, що зумовлювалося різким протиставленням у ту пору села й міста. Відмінність сільської й міської культур уже в початковий період Київської Русі була досить помітною, а після запровадження християнства вона значно збільшилася. На противагу містам із їхнім різноетнічним і різномовним населенням, панівною християнською ідеологією та культурою, село зберігало споконвічну народну культуру, мову й тисячолітні язичницькі традиції. Отже, саме в мовленні, наприклад, давньоруських селян південного Полісся, Середньої Наддніпрянщини, Галичини, Прикарпаття, Поділля й Закарпаття виникали ті фонетичні й граматичні діалектні риси та лексичні

особливості, які стали характерними ознаками української мови. Ці території відзначалися історично засвідченою стабільністю етнічного складу населення, відсутністю глобальних міграцій і руйнівних катаклізмів. Ще з праслов'янської доби тут зберігалася наступність у господарюванні, звичаях та обрядах, етнографічних особливостях, декоративно-ужитковому мистецтві й у мовленні місцевого населення. Звичайно, межі окремих етнічних груп та їх діалектів могли частково змінюватися залежно від різних суспільно-політичних умов, проте ця обставина не впливала на існування основних етномовних ареалів протягом багатьох століть. Цей факт дає підстави в процесі дослідження ранньої історії східнослов'янських мов широко використовувати й свідчення сучасних народних говорів. Але при цьому мусимо зробити одне суттєве застереження: відтворюючи народно-мовну ситуацію давніх епох, методологічно неприпустимо застосовувати до реалій тисячолітньої давності сучасні норми, критерії та оцінки й переносити сучасний стан у далеке минуле, трактуючи давні мовні процеси і явища із сучасних позицій [7, с. 370].

Застосування сучасних критеріїв до давніх реалій спостерігаються в мовознавчій літературі й щодо хронологізації формування мов як окремих мовних систем. Зокрема, жваву дискусію й значний різнобій серед дослідників викликає час виникнення української мови. З якого часу слід починати її історію?

Залишимо поза увагою численні аматорські опуси, у яких некомпетентні автори шукають коріння української мови десь ще в кам'яному віці й приписують їй якийсь особливий статус не тільки серед слов'янських, але й серед мов усього світу. Проте й у працях, створених на наукових засадах, часто помітна поверховість, фрагментарність, недостатня методологічна виразність авторських позицій, іноді – непослідовність і суперечливість постулатів і висновків.

У науковій літературі трапляються твердження про те, що українська мова як самостійна мовна система існує з часу сформування всіх тих особливостей, що відрізняють її від інших мов (у такому разі це XVI –XVII ст.). Популярною є й думка про те, що «у визначенні окремоті мови, очевидно, вирішальною є самосвідомість її носіїв, усвідомлення ними своєї мови як

оригінальної, властивої тільки їм» [9, с. 359]. На думку В. В. Німчука, дослідники української мови, як правило, сплутують два аспекти цієї проблеми: виникнення й розвиток певної лінгвосистеми та історію цієї системи як найважливішого елемента автоідентифікації (самоідентифікації) й алоідентифікації (чужої ідентифікації) певного етносу. «Мовна свідомість моделює етнічну й навпаки – етнічне самоусвідомлення зумовлює самоусвідомлення своєї мови як окремої. Тому можна твердити, що конкретна етнічна мова, мова певного народу має такий самий вік, як його етнічна самосвідомість» [9, с. 360]. Отже, народ без чіткої етнічної самосвідомості – це народ безмовний?

Такий підхід непевний і необ'єктивний, оскільки переносить сучасні критерії в глибоку ретроспективу. Історія знає чимало ситуацій, коли через певні обставини (переважно політичні) той чи той народ тривалий час не мав етнічної самосвідомості, але при цьому користувався своєю досить розвиненою мовою, що існувала об'єктивно й була визнаною іншими етнічними спільнотами (наприклад, переважна більшість білорусів ще наприкінці XIX ст. на запитання «хто ви, якої нації?», відповідали: «мы тутэйшыя», але це не було й не могло бути підставою, щоб заперечувати існування білоруської мови).

Оскільки мова є невід'ємною ознакою етносу, можна стверджувати, що і її вік визначається віком відповідного етносу. Установлення науковими методами віку етносу, як і будь-якого суспільно-історичного явища (держави, міста, культурно-історичного регіону тощо) передбачає необхідність довести неперервність його життя від припущеного часу його виникнення [4, с. 62]. Наголосимо: саме *неперервність* етнокультурного розвитку, а не певний постійний набір етномовних ознак є визначальним елементом для будь-якого етносу. Завдяки неперервності розвитку зберігається генетичний зв'язок між окремими фазами розвитку культури та мови цього етнічного організму протягом усього його життя [4, с. 66].

Неперервність культурно-історичного розвитку суспільства на території сучасної України з деякою гіпотетичністю простежується від середини II тис. до н. е., тобто від періоду появи в цьому регіоні слов'ян, що на той час уже сформувалися як окремий індоєвропейський етнос. Проте науково доведена й підтверджена безсумнівними археологічними матеріалами

неперервність розвитку матеріальної культури на протоукраїнських землях простежується лише від VI ст. н. е., тобто за останні 1500 років. Археологи чітко засвідчують безперервний розвиток протягом цього часу традицій виготовлення посуду і спорудження житлових будівель на Середній Наддніпрянщині й Верхній Наддністрянщині, на Волині та в Галичині [4, с. 129]. Усе це є вагомою й цілком достатньою підставою для того, щоб історію українців як окремого етносу починати, услід за М. Грушевським і багатьма іншими істориками, від середини I тис. н. е., тобто безпосередньо від розпаду праслов'янської етномовної спільності. З цього часу на українських етнічних землях протягом 1500 років розвивався один етнос, який від часів пізнього середньовіччя має назву українського [4, с. 67].

Формування українського етносу саме від середини I тис. н. е. чітко співвідноситься із загальними закономірностями етногенетичного процесу в тогочасній Європі. Як відзначають дослідники, саме із середини I тис. н. е., тобто після так званого Великого переселення народів і падіння в 476 р. Західної Римської імперії, коли суспільно-політична ситуація в Європі стабілізувалася, «простежується безперервний розвиток не тільки українців, а й інших народів, розташованих у зоні безпосереднього впливу Римської імперії, – французів, іспанців, англійців, німців, румунів, чехів, поляків» [4, с. 63–64]. Отже, самотійна історія українців розпочалася синхронно із зародженням і формуванням інших європейських етносів. Виникнення мови окремого етносу, цілком природно, відбувається разом із формуванням самого етносу – часто задовго до появи в нього писемності й державності. Це – об'єктивний процес, на який не впливає усвідомлення чи неусвідомлення конкретною людністю своєї належності до того чи того етносу, визнання чи невизнання його іншими етномовними спільнотами.

Виникнення своєрідних фонетичних, граматичних і лексичних рис, притаманних українській мові, також розтягнулося на тривалий час. Деякі з них з'явилися ще в мовленні східнослов'янських племен, які жили на території сучасної України протягом пізньопраслов'янського періоду, інші формувалися вже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (протягом VI–IX ст.), ще інші – в

Київській Русі IX–XII ст. і значна їх частина – у період нового етапу самостійної історії східнослов'янських мов, тобто після XI–XII ст.

За послідовністю виникнення можна виділити три основні шари найхарактерніших українських мовних особливостей, що сформувалися протягом відповідних історичних періодів:

1) граматичні риси (насамперед значна частина морфологічної системи) й лексика, успадковані від праслов'янської мови (V–VI ст. н. е.);

2) мовні особливості, що виникли в дописемний період формування української мови, зокрема й спричинені різними субстратними впливами (VI–X ст.);

3) нові фонетичні риси, зумовлені занепадом редукованих *ъ* та *ь* (XI – перша половина XII ст.).

Формування й розвиток конкретної мови, зокрема й української, можна умовно-схематично порівняти з життям людини, протягом якого вона переживає різні не схожі між собою етапи (немовля – підліток – юнацтво – зрілість), але при цьому залишається тією самою особистістю.

Якщо визнати, що після розпаду праслов'янської етномовної спільності з другої половини I тис. н. е. почали формуватися окремі слов'янські етноси та їхні мови, то слід мати на увазі, що на зорі своєї історії українська мова, звичайно ж, істотно відрізнялася від сучасної. На тому етапі в ній ще переважали праслов'янські риси східного ареалу слов'янської прабатьківщини, але поступово з'являлися й нові (насамперед фонетичні), які не характеризували жодну з найближчих споріднених з нею мов. На наступних історичних етапах під дією внутрішньомовних законів розвитку, субстратів, політичної історії й т. ін. українська мова поступово набувала тих притаманних їй особливостей на всіх мовних рівнях, які виділяють її серед інших слов'янських мов¹.

Отже, початок формування української мови як окремої лінгвосистеми ми вважаємо початком її історії. На кінець XII ст. формування основних її визначальних рис переважно на фонетичному й морфологічному рівнях завершилося. На

---

¹ На нашу думку, найбільш вдалу періодизацію історії української мови як лінгвосистеми запропонував В. В. Німчук, із якою ми повністю солідарні з деякими застереженнями лише щодо термінології [див.: 9, с. 448].

подальший розвиток української мови, як і будь-якої іншої, впливали різноманітні соціолінгвістичні чинники, зумовлені входженням українських земель до різних державних утворень, неоднаковим рівнем етнічної й національної самосвідомості українців на різних історичних етапах у різних етномовних ареалах, впливами сусідніх слов'янських і неслов'янських мов тощо. Усі ці аспекти, як і більш глобальні, зокрема становлення української мови як мови української народності (нації), виходять за межі проблематики цієї статті, а тому тут ми їх не розглядаємо.

Підсумовуючи все сказане, відзначимо, що в проблемах, порушених у цій статті, є чимало дискусійних і не до кінця з'ясованих питань. Свої міркування й висновки ми в жодному разі не вважаємо істиною в останній інстанції й поділяємо справедливе зауваження Ф. П. Філіна про те, що історик мови «має бути завжди готовий до того, що його територіально-хронологічні визначення багато в чому будуть заперечуватися, виправлятися або навіть відкидатися іншими дослідниками» [13, с. 3]. Це саме стосується й більш узагальнених і суто теоретичних проблем. У ситуації, коли абсолютна більшість авторів статей і монографій на теми українського етно- і глотогенезу обмежуються лише констатацією загальних суспільно-історичних фактів та аналізом окремих рис мовної системи без викладу свого розуміння принципів етно- і лінгвотворення, навіть дискусійні публікації спонукатимуть до роздумів та нових пошуків і сприятимуть дальшому науковому поступу.

Література

1. Абаев В. И. Языкознание описательное и объяснительное: О классификации наук // *Вопр. языкознания*. – 1986. – № 2. – С. 27–39.
2. Булаховський Л. А. Питання походження української мови // Л. А. Булаховський. *Вибрані праці*: В 5 т. – К., 1977. – Т. 2. – С. 9–216.
3. Васеко Е. Ф., Хабургаев Г. А. Проблемы славянского этногенеза на IX Международном съезде славистов // *Вестник МГУ. Филология*. – М., 1984. – № 2. – С. 16–18.
4. Залізняк Л. Від склавинів до української нації. – К., 1997. – 256 с.
5. *Історія української мови*. Фонетика. – К., 1979. – С. 7–62.

6. Королюк В. Д. К исследованиям в области этногенеза славян и восточных романцев // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных германцев. – М., 1976. – С. 6–29.
7. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. – Житомир, 2006. – 448 с.
8. Німчук В. В. Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С. 190–234;
9. Німчук В. В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України: У 3-х т. – Т. 1, кн. 2. – К., 2005. – С. 351–468.
10. Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі // Мовознавство. – 1998. – № 2. – С. 14–25.
11. Третьяков П. Н. Этногенетический процесс и археология // Сов. археология. – 1962. – № 4. – С. 3–17.
12. Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. – М.; Л., 1962. – 294 с.
13. Филин Ф. П. Древнерусские диалектные зоны и происхождение восточнославянских языков // Вопр. языкознания. – 1970. – № 5. – С. 3.
14. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк. – Ленинград, 1972. – 655 с.

Grygoriy Pivtorak
Some Methodological Problems of Research History
of the Ukrainian Language at the Modern Stage

The author argues for a multifaceted approach in ethno- and glotto-genetic studies using not only linguistic but also historical, archeological, anthropological as well as other data. He assesses both relevance and limitations of old written monuments and dialectal data as the principal sources for the study of early history of Ukrainian, also tentatively establishing the approximate time of its emergence as an individual language and discussing some «burning» methodological issues of historical linguistics.

Keywords: *ideological foundations, glotto-genesis, Common Slavonic ethnolinguistic community, Proto-Ukrainian period, the Ukrainian language, substratum.*